

КАСЫМ ТЫНЫСТАН УУЛУ ЖАНА МУУН ҮНДӨШТҮГҮ

Кыргыз тил илиминин тарыхында өзгөлөрдү туурабай, теориялык даяр схемаларды таңуулабай, тилдик фактыларды бурмалабай, эне тилдин тун кыргышында иликтөө иштерин жүргүзүү үлгүлөрү улуттук лингвистикалык ойломдун башатында туруп, туган тил үчүн өлчөөсүз эмгек өтөп, алгачкы окуу китептерди жазган, терминдер сөздүгүн түзүп, жазуу эрежелерин иштеп чыккан кыргыздын тун профессору Касым Тыныстан уулунун мурастарына барып такалат.

К.Тыныстан уулу 30-жылдардын башында эне тилдин сөздүк байлыгын жыйноо маселесин күн тартибине койгон экен. Бул маселени чечүү үчүн тасма түрүндөгү атайын математикалык таблицаны ойлоп табат. Ар бир тасмага латын тамгаларын колдонуу жыштыгына карай **A→K→T→B→C→I** тартибинде жазат да, аларды кайчылаштырып бирден жылдыруу аркылуу улам жаңы сөз же сөз формаларын ала баштайт. Алынган сөздөрдү улам каттап турат. Ошентип, «*Касым Тыныстановдун таблицасы*» деген ат менен белгилүү болгон бул ыкма аркылуу кыргыз тилине тиешелүү 100 миңге жуук сөз жана сөз формасы чогултулган экен [1]. Демек, Касыкемдин бул эмгегин кыргыз тилтаанымындагы лингвостатистикалык багыттын башталышы деп кароого толук негиз бар.

1934-жылы жарык көргөн жана өйдөкү эмгек менен мазмун жактан байланышкан К.Тыныстан уулунун «*Кыргыз адабий тилинин жаңы ымласынын долбору*» аттуу дагы бир эмгеги [2], акыйкатта да, кыргыз морфонологиясынын башталышы болуп саналат. Учурунда Е.Д.Поливанов бул эмгекке карата жазган өзүнүн пикиринде минтип баа берген экен: «*И тот факт, что т. Тыныстанов не просто прислушался к последнему слову западной науки, а наоборот – самостоятельно пошел по параллельному ей пути, создав собственную морфонологию кыргызского языка (хотя и не называемому им этим именем), уж сам по себе говорит о значительности достижений киргизского лингвиста. Этим я вовсе не хочу сказать, однако, что все вопросы морфонологического характера уже разрешены для кыргызского языка Тыныстановым. Но во всяком случае сделано им достаточно уже достаточно для того, чтобы практические вопросы орфографии могли разрешаться на твердой базе теоретического материала...*» [3]. Атактуу окумуштуунун кыска жана нуска жазылган бул пикиринде кыргыз морфонологиясы кантип жана кандай фактыларга таянуу менен иштелип чыккандыгы жөнүндө так маалымат берилген эмес. Ошентсе да, окумуштуунун негизги оюн эки эмгекти талдап териштирүү аркылуу калыбына келтирүүгө болорун белгилей кетүү абзел. Бул, арийне, өзүнчө карала турган өзгөчө маселе. Мындагы биз үчүн орчундуусу - тун профессору буздун морфонология теориясына кошкон дагы бир салымы.

К.Тыныстанов аталган эмгегинде сөз жана сөз формаларын логикалык санак (исчисление) жолу менен эсептеп алуунун жол-жобосун иштеп чыккан экен. Бул максатта кыргыз жана башка бардык түрк тилдери үчүн бирдей мүнөздүү болгон муундун төмөнкүдөй 6 тибин жетекчиликке алат: А, АР, АLP, РА, РАР, РАLP. Мында А – үндүү тыбыш, Р – үнсүз тыбыш, L – уяң үнсүз. Ар бир тип тиешелүү тыбыштар менен толтурулгандан кийин бир муундуу сөздөрдүн толук тизмеси алынат. Андан соң кезек 2 муундуу сөздөргө келет. Мындай сөздөрдү алуу үчүн 6 типке көп муундуу сөздүн бардык өңүтгөрүндө бирдей келген соңку 3 тип көбөйтүлөт да, 2 муундуу сөздөргө тиешелүү муундун 18 тибин аныкталат. 18 тип тыбыштар менен толтурулгандан кийин 2 муундуу сөздөрдүн толук тизмеси чыгарылат. Өйдөкү амалды улам кайталоо аркылуу 3, 4, 5 жана башка көп муундуу сөздөрдүн толук тизмеси аныкталат.

Ошентип, К.Тыныстанов тарабынан сунушталган бул ыкма азыркы формалдуу

лингвистикада *тилдик объектилерди логикалык эсептеп чыгуу ыкмасы* (способ логического исчисления лингвистических объектов) деп аталат. Бул ыкма ХХ кылымдагы тил илиминде төңкөрүш жасаган жана америкалык окумуштуу Н.Хомский тарабынан негизделген генеративдик лингвистика аттуу багыттын теориялык негизин түзөт. Кызыгы, Н.Хомскийдин «*Синтаксистик структуралар*» аттуу эмгеги англис тилинде 1957-жылы Нидерландияда басылып чыкса, К.Тыныстан уулунун эмгеги андан чейрек кылым мурда Кыргызстанда басылып чыгат. Бул салыштыруунун негизинде генеративдик лингвистиканын, анын ичинде генеративдик морфологиянын бир башаты түркологияда жатат деп бүтүм чыгарууга болот.

К.Тыныстан уулунун теориялык лингвистикага кошкон дагы бир салымы үндөштүк кубулушунун ишке ашуу механизминде байланышат. Ал аталган эмгегинде, агаздеги бул кубулушка карата орун алган бир катар терс көз караштардан айырмаланып, үндөштүк кыргыз жана башка бардык түрк тилдери үчүн жандуу жана жашай бере турган кубулуш экендигин далилдей келип, бул кубулуштун ишке ашуу механизми төмөнкү эреже аркылуу башкарыларын аныктаган: «*үндөштүктө биринчи муун үчүнчү муунга түздөн түз таасир бербестен, экинчи муун аркылуу таасир берет*» [2]. Тилекке каршы, бул жобо бүгүнкү күнгө чейин жалпы тил теориясында да, түркологияда да өзүнүн татыктуу баасын албай келет. Анын көп себебинин бири бул жобонун мазмунун жеткире түшүнбөгөндөн да болушу ыктымал. Ошентсе да аталган жобо түркологиядагы эң орчундуу ачылыштардын бири экендигин белгилей кеткенибиз оң. Бул билдирүүдө Касыкемдин өйдөкү илимий жобосун улай муун үндөштүгүнүн морфостатистикасы жөнүндө сөз кылмакчыбыз.

Тилдеги үндүү тыбыштар муундун өзөгүн түзүп, үндөштүк күүсүнө шайкеш сөз жана сөз мүчөсүнүн айтылышына кызмат кылары белгилүү. Тактап айтканда, сөздө канча үндүү болсо, ошончо муун болору белгилүү. Ошондуктан биз кыргыз тилине байланыштуу материалды «Манас» эпосунан алмакчыбыз. Мында «Манас» эпосунун Жусуп Мамай тарабынан жазылган нускасынын негизинде түзүлгөн жыштык сөздүктөр жетекчиликке алынат.

Биздин изилдөөлөр көрсөткөндөй [4], «Манас» эпосунун бул нускасында колдонулган 8 кыска жана 6 созулма үндүүнүн колдонуу жыштыгы менен үлүшү төмөнкү таблица аркылуу тастыкталат:

№	Үндүү тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү	№	Үндүү тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү
1	а	583 606	32,64	9	уу	16 272	0,91
2	ы	267 998	14,99	10	аа	15 200	0,85
3	е	267 152	14,94	11	оо	8 468	0,47
4	у	156 177	8,73	12	өө	6 754	0,38
5	и	139 986	7,83	13	үү	3 986	0,22
6	о	131 775	7,37	14	ее	3 131	0,18
7	ү	95 773	5,36	Бардыгы		1 788 017	100
8	ө	91 739	5,13				

Иралды бул таблицадан иликтөөгө алынган нускада 1788017 үндүү, демек, ушул эле сандагы муун колдонулганы байкалат. Эгер бул санды жалпы сөз колдонуштун санына бөлсөк, андан келип чыккан сан нускада колдонулган сөздөрдүн орточо муун санын билдирет:

$$1788017 : 750904 = 2,4.$$

Демек, мындан эпос текстинде кездешкен сөз формалары орто эсеп менен 2-3 муундуу экен деп жыйынтык чыгарууга болот. Бул бир жагынан.

Экинчи жагынан, нускада эң көп колдонулган үндүү а тыбышы экенин кеште ачык көрсөтөт. Анын колдонуу жыштыгы – 583606, үлүшү - 32,64%. Демек, эпосто колдонулган ар бир үч муундун бирөө а үндүүсү менен уюшулуп, көмөкөйлөшүп жоон айтылат. Ал эми 2-орунда турган ы үндүүсү аркылуу тексттеги ар бир 100 муундун 15и

ушул эле күү менен көмөкөйлөшүп жоон айтылат. Бул болсо а ы үндүүлөрүнүн мүчөдөгү эң күчтүү жана көмөкөй күүсүн ишке ашыруудагы эң кубаттуу тыбыштардан экенин далилдейт.

Эми ушул статискалык даректер аркылуу кыргыз тилиндеги муун үндөштүгүнүн ишке ашуу өзгөчөлүктөрүн териштирип көрөлү.

1. Жоон ачык күү. Муундагы негизги күүнүн бул түрүнүн өзөгүн жоон ачык белгиге ээ болгон а,ы,аа үндүүлөрү түзгөндүктөн, эпос текстинде колдонулган бул үндүүлөрдүн саны ошол эле учурда эрин катышпай көмөкөйлөшүп жоон айтылган муундардын санына туура келет.

Демек, эпос текстинде жоон ачык күү менен уюшулган муундардын саны менен үлүшү мындай болуп чыгат: муун саны $583\ 606 + 267\ 998 + 15\ 200 = 866\ 804$, колдонуу үлүшү 48,5% болот. Мындан кыргыз тилинде колдонулган ар бир 100 муундун ичинен 48-49 муун эрин катышпай көмөкөйлөшүп жоон айтылат деп бүтүм чыгарууга болот. Башкача айтканда, кыргыз тилиндеги муундардын теңи дал ушул күү менен уюшулат экен.

2. Ичке ачык күү. Муундагы эрин катышпай таңдайлашып ичке айтылган негизги күүнүн бул түрүнүн өзөгүн ичке ачык белгиге ээ болгон е, и, ээ үндүүлөрү түзүп, таблицадагы даректер бул күүгө баш ийген муундардын саны $267\ 152 + 139\ 986 + 3\ 131 = 410\ 269$ экендигин, булардын колдонуу үлүшү 23,0% болорун ачыкка чыгарат. Демек, мындан кыргыз тилинде колдонулган ар бир 100 муундун ичинен 23 муун эрин катышпай таңдайлашып ичке айтылат деген бүтүм келип чыгат.

3. Жоон эрин күүсү. Муундагы кошумча күүнүн бул түрүнүн өзөгүн жоон эрин белгисине ээ болгон о, у, оо, уу үндүүлөрү түзүп, эпос текстинде колдонулган бул үндүүлөрдүн саны бир эле учурда эриндин катышуусунда көмөкөйлөшүп жоон айтылган муундардын санына туура келет. Эпос текстинде жоон эрин күүсү менен уюшулган муундардын саны менен үлүшү мындай болуп чыгат: муун саны $156\ 177 + 131\ 775 + 16\ 272 + 8\ 468 = 312\ 692$, колдонуу үлүшү 17,5% болот. Мындан кыргыз тилинде колдонулган ар бир 100 муундун ичинен 18 муун эрин катышып көмөкөйлөшүп жоон айтылат деп бүтүм чыгарууга болот.

4. Ичке эрин күүсү. Муундагы эрин катышып таңдайлашып ичке айтылган кошумча күүнүн бул түрүнүн өзөгүн ичке эрин белгисине ээ болгон ө, ү, өө, үү үндүүлөрү түзүп, таблицадагы даректер бул күүгө баш ийген муундардын саны $95\ 773 + 91\ 739 + 6\ 754 + 3\ 986 = 198\ 252$ экендигин, булардын колдонуу үлүшү 11,0% болорун көрсөтөт. Демек, мындан кыргыз тилинде колдонулган ар бир 100 муундун ичинен 11 муун эрин катышып таңдайлашып ичке айтылат деген бүтүм келип чыгат.

Ошентип, кыргыз тилиндеги муундун жогорудагы 4 үндөштүгүн төмөнкүчө жыйынтыктоого болот:

1. Жоон ачык күү	866 804 - 48,5%
2. Ичке ачык күү	410 269 - 23,0%
3. Жоон эрин күүсү	156 671 - 17,5%
4. Ичке эрин күүсү	198 252 - 11,0%
Бардыгы	1 788 017 - 100,0%.

Көрүнүп тургандай, кыргыз тилинде негизги күүнүн жоон айтылган 1-түрү функционалдык жактан калган бардык күүлөрдөн күчтүү болсо, ушул эле күүнүн ичке айтылган 2-түрү калган кошумча күүлөрдүн ар биринен күчтүү болот. Ал эми кошумча күүнүн 2 түрүнүн ичинен дале болсо алардын жоон айтылган түрү функционалдык жактан ичке түгөйүнө караганда алда канча ашып түшөт экен.

Экинчи жагынан, негизги күүнүн жалпы үлүшү 71,5% ды түзүп, кошумча күүнүн жалпы үлүшүнөн (28,5%) функционалдык күчү жактан 2,5 эсеге ашып түшөт экен.

Адабияттар:

1. Тыныстанов К. Лексикон киргизского языка. - Фрунзе, 1934а. // КР УИА Кол жазмалар бөлүмү, Инв. 177/37-182/42; 79-84.
2. Тыныстанов К. Кыргыз адабий тилинин жаңы ымласынын долбор. - Фрунзе, 1934.
3. ого литературного языка. – Фрунзе, 1934. // КР УИА Кол жазмалар бөлүмү, Инв. 124 (18).
4. Шаршембаев Б.Д. Жусуп Мамай нускасы морфостатистика өңүтүнөн.

//Кыргыз тили жана адабияты. - № 16, -2009.